

Kontextus(ok) a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában

Nagy C. Katalin

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Összefoglaló

Jelen írás a történeti pragmatika, ezen belül a grammatikalizációs jelentésváltozással foglalkozó kutatások kontextusfogalmának feltárását tűzi ki célul. E kutatási terület két kontextustipológiájának (Heine 2002 és Diewald 2002) feltételezett kontextustípusai közül a kritikus kontextus (Diewald 2002) jellegzetességeinek alapos feltárása alapján az a konklúzió vonható le, hogy a *kontextus* kifejezés a vizsgált kutatási terület szakirodalmában nem mindig az értelmezés kontextusaként értendő. Egyrészt, a kontextus fogalma a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában szűkebb fogalom az értelmezés kontextusánál, abban csupán a folyamatot előmozdító kontextuális tényezők kapnak szerepet. Másrészt, a történeti kutató értelmezési kontextusában több kontextuális tényező és másképp játszik/hat szerepet, mint a mindennapi nyelvhasználatban a megnyilatkozások értelmezése során. Harmadrészt, a kontextusnak a történeti kutatásban használatos fogalma a nyelvi megértésben szerepet játszó kontextus és a módszertani értelemben vett kontextus vonásainak keveredését mutatja.

Kulcsszavak: grammatikalizáció, jelentésváltozás, kontextus, kontextustípus, történeti pragmatika

1. Bevezetés

A grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásában a pragmatikai szemléletmód térnyerésének következtében az utóbbi évtizedekben előtérbe került a történeti előfordulások kontextusban való vizsgálata. A történeti pragmatika egyik alapfeltevéseinek tekinthető, hogy a jelentés a kontextusbeli nyelvhasználatnak köszönhetően változik, és a grammatikalizációs jelentésváltozás folyamatának kezdetei konkrét, jól körülhatárolható kontextusokhoz köthetők (vö. Traugott 1999; Diewald 2002; Heine 2002; Bybee 2005: 607; Fischer 2004). Pragmatikai szempontból a jelentésváltozás folyamata felfogható úgy, mint annak a változása, hogy egy adott nyelvi egység milyen nyelvi kontextusokban képes megjelenni a különböző nyelvéllapotokban. Fitzmaurice és Taavitsainen (2007: 27) pedig a kutatási terület egyik nagy kihívásaként nevezi meg, hogy „hogyan lehet, ill. hogyan tudjuk figyelembe venni a kontextus számos formáját” a történeti pragmatikában. A kontextus központi szerepének feltételezése, amit Heine (2002: 87) egyenesen kulcstényezőnek tart az új grammatikai jelentések kialakításában, felveti a fogalom tisztázásának igényét a pragmatikai orientáltságú történeti kutatásban. E problémakörhöz kapcsolódva tanulmányomban a kontextus fogalmát és jelentőségét vizsgálom meg a történeti pragmatikában, azon belül a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásában.

Tanulmányom a következőképpen épül fel. E bevezető után, a 2. pontban a kontextus fogalmát járom körül, ahogyan az az általános pragmatikában megjelenik, hogy megfelelő kiindulópontunk legyen e fogalomnak a történeti kutatás területén való tisztázására. A 3. pontban bemutatom, hogyan jelenik meg a kontextus tematikája a történeti kutatásban, és mit érthetünk itt az értelmezés kontextusa alatt. Elsősorban azt vizsgálom meg, a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában hogyan jelenik meg a *kontextus* kifejezés. A következő, 4. pont a grammatikalizációs jelentésváltozás kontextusaival foglalkozik, két szerző (Heine 2002; Diwald 2002) kontextustipológiáját mutatva be részletesen. Az ezekben feltételezett típusok közül a *kritikus kontextus* fogalmát elemzem mélyrehatóbban, és az ennek alapján levonható konklúziókat mutatom be. Az utolsó, 5. pont a jelen írásban bemutatott kutatás konklúzióit tartalmazza.

2. A kontextus fogalma az általános pragmatikában

A kontextus a pragmatika központi, mégsem mindig egyértelmű fogalma, amint azt a Finkbeiner et al. (2012) szerkesztésében nemrégiben megjelent gyűjteményes kötet is mutatja, melynek tanulmányai a fogalommal kapcsolatos számos elméleti és gyakorlati kérdést érintenek. Mielőtt rátérnénk arra, hogy mit érthetünk a történeti kutatásban kontextus alatt, viszonyítási pontként tekintsük a kontextus fogalmát az általános pragmatikában, hogy megállapíthassuk, milyen egyezések, illetve eltérések mutatkoznak ehhez képest a történeti megközelítésben.

A pragmatikában egy megnyilatkozás kontextusának számos kontextuális tényező összességét szokás tekinteni, amelyeket a szakirodalomban eltérőképpen csoportosítanak, mégis, a különböző csoportosításokban rendre ugyanazok a tényezők bukkannak fel. A *The Pragmatics Encyclopedia* (Cummins 2010: 74–75, Wharton szócikke) egy a fogalom jelentőségéhez képest indokolatlanul rövid szócikkben a következőképpen foglalja össze a kontextus jelentését. Első megközelítésben egy megnyilatkozás kontextusán a diskurzus megelőző részét értjük, amelyben a megnyilatkozás megjelenik, és annak fizikai környezetét. Ha tágabb szociolingvisztikai perspektívából nézzük, a diskurzus szocio-kulturális jellemzőit is figyelembe kell vennünk, így pl. az abban résztvevők szociális státuszát. Beletartozhat még ezenkívül mindazon hitek és feltevések összessége, amelyeket az egyén egy megnyilatkozás értelmezéséhez felhasznál, valamint a mind a beszélő, mind a hallgató számára elérhető tudás (közös háttérismeret). Végül a relevanciaelmélet kontextusfelfogásaként az enciklopédia említi még, hogy egyfajta tág értelmezésben a kontextus mint pszichológiai konstruktum is felfogható, azaz mint a világról való azon feltevéseink halmaza, amelyet hallgatóként egy megnyilatkozás értelmezéséhez felhasználunk.

A magyar pragmatikai szakirodalomban, a megnyilatkozástípus definiálásakor Németh T. Enikő (1994: 77; l. még Németh T. 1996: 17) is a kontextus hasonló összetevőiről tesz említést, a kontextus két összetevőjét különítve el: a fizikai és a kognitív kontextust. Németh T. (1994: 79) szerint „a fizikai kontextusba a különböző nyelvhasználati formák külső körülményei (...) tartoznak bele. A kognitív kontextust pedig a megnyilatkozástípust használó/interpretáló *p* személy fejében az adott megnyilatkozástípus használata/interpretálása előtt reprezentálódott feltevések halmaza alkotja”. Németh T. (1994: 80–81) egy későbbi szöveghelyen, a

kommunikatív nyelvhasználati formát vizsgálva bővebben is jellemzi a fizikai kontextust, miszerint abba beletartoznak a kommunikációs helyzet jegyei, a kommunikációs partnerek kategóriája, szociális státusza, szerepei, valamint egymáshoz való viszonya. Ide tartozik még az előzőleg produkált/interpretált megnyilatkozás-típus mint fizikai esemény, a belőle származó információk azonban már a kognitív kontextus részét képezik (l. még Németh T. 1996: 21).

Németh T. Enikő készülő könyvében (Németh T. előkészületben) a kommunikatív nyelvhasználat kontextusáról írva tovább árnyalja a fentebb jellemzett képet. A kontextusnak most három összetevőjét különíti el, a fizikai, az enciklopédikus és a diskurzuskontextust. A különbség a korábbi megfogalmazáshoz képest abban áll, hogy a szerző azt javasolja, hogy az enciklopédikus és a megelőző diskurzusból származó információkat kezeljük külön, hiszen ezeknek eltérő nyelvi jelölők lehetnek. Így a kontextus három összetevőjét a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információk, a kommunikációs partnerek enciklopédikus ismeretei, és végül a megelőző diskurzus alkotják.

Említsük még meg Tátrai 2004-ben megjelent tanulmányát, amely funkcionális pragmatikai keretben mutatja be a kontextus fogalmának egy lehetséges értelmezését. Megközelítésében ugyanazokat az összetevőket fedezhetjük fel, amelyet már a *The Pragmatics Encyclopedia* és Németh T. (1994; 1996) megközelítése kapcsán említettünk. A kontextus fogalma Tátrai (2004: 480, 483) szerint általánosságban a megnyilatkozás kommunikációs körülményeire utal, azaz a diskurzusban részt vevő felek fizikai, társadalmi és mentális világára. A szerző egyaránt vizsgálja a kontextus összetevőit és a kontextus létrehozásának folyamatát. Két szempont-rendszer alkalmaz: egyfelől a kontextus „a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában”, másfelől „a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát” (Tátrai 2004: 480).

Összességében elmondható, hogy mindezen kontextusmeghatározásokban, más-más csoportosításban ugyan, de ugyanazok a kontextuális tényezők jelennek meg: annak a diskurzusnak a megelőző része, amelyben a megnyilatkozás megjelenik, a megnyilatkozás fizikai környezete, a kommunikációs helyzet jegyei, a diskurzus szocio-kulturális jellemzői, valamint a megnyilatkozás értelmezéséhez felhasznált ismeretek, hitek, feltevések. A kontextusnak tehát van megelőző diskurzusbeli, fizikai, szociális és kognitív összetevője.

A kontextus fogalmára vonatkozóan az általános pragmatikában hangsúlyoznunk kell még, hogy, amint az a fenti meghatározásokból is kiderült, kontextuson általában a potenciális kontextuális tényezők egy részhalmazát értjük, mégpedig azon tényezők összességét, amelyek a megnyilatkozás értelmezésében szerepet játszanak. Amint azt Tátrai (2004: 489) is kiemeli: „Annak ellenére ugyanis, hogy elvileg az összes összetevővel kapcsolatos ismeretanyag szerepet kaphat, a kontextus létrehozásakor ezen ismereteknek csak egy részét mozgósítjuk. Mégpedig azon részét, amelynek viszonylatában az adott megnyilatkozás relevánsnak tekinthető.” Hasonlóan vélekedik Németh T. (1994: 80) is a fentebb már idézett helyen, amikor megállapítja, hogy a kommunikatív nyelvhasználati forma fizikai kontextusába a megnyilatkozástípus produkcióját vagy interpretációját befolyásoló külső körülmények tartoznak bele.

A megnyilatkozás kontextusa tehát számos potenciális kontextuális tényezőnek csupán egy részhalmaza, amelyet a megnyilatkozás értelmezésében szerepet

játszó tényezők alkotnak. Ezen tényezők összességére a továbbiakban az *értelmezés kontextusaként* fogok utalni. Az általános pragmatika kontextusfogalmának e rövid bemutatása után térjünk át a történeti kutatás területére!

3. Kontextus a történeti kutatásban

3.1. Az értelmezés kontextusa a történeti kutatásban

Amikor egy történeti szöveg részét képező megnyilatkozással találkozunk, nem közvetlen interakcióról, hanem „beágyazott résztvevői (megnyilatkozói és befogadói) szerepekről” (Tátrai 2004: 485) beszélhetünk (bár a szerző e kifejezéseket nem a történeti kutatással kapcsolatban alkalmazza). A történeti kutatásban, amikor egy jelentésváltozási folyamatot igyekszünk rekonstruálni, természetesen a megnyilatkozások értelmezéséről van szó, a mindennapi nyelvhasználathoz hasonlóan. Fontos azonban kiemelni, hogy ilyenkor nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a megnyilatkozó vajon mit akar közvetíteni a számunkra, hanem arra, hogy mit akaratott üzenni a korabeli befogadó számára. Végeredményben tehát – amilyen mélységig lehetséges – mégiscsak a közvetlen interakció rekonstrukciójára törekszünk. Ez a törekvés a pótkompetencia kérdését is felveti, hiszen a kutatónak egy olyan nyelvállapot jelenségeiről kell nyelvi ítéleteket hoznia, amelyre nézve nem rendelkezik anyanyelvi kompetenciával (vö. Dér 2004: 191–192). Az ún. pótkompetencia kifejlesztésének lehetőségét és korlátait tárgyalja Forgács (1993). A nyelvtörténeti adatról írva hasonló fogalomra tesz utalást Dömötör (2012: 45), az *elsajátított intuíció* (*acquired intuition*) és a *történeti nyelvérzék* kifejezéseket említve. A pótkompetencia fogalmához köthető még a Fischer (2007: 15) által kívánatosnak tartott rendszerérzékenység (*sense of system, sense of the grammatical system*) képessége is. Egyrészt kérdéses, hogy vajon az értelmezőnek az értelmezni kívánt szöveg tükrözte nyelvállapotra vonatkozó pótkompetenciája, amely sosem érhet teljesen a korabeli nyelvhasználók kompetenciájának a nyomába, mennyire tekinthető megbízhatónak, másrészt a saját anyanyelvi kompetenciája is visszaköszönhet a szöveg értelmezésében, azaz a különböző nyelvállapotokra vonatkozó kompetenciák interferenciájáról beszélhetünk, amit tovább árnyal az is, hogy az írott, illetve a beszélt nyelvre vonatkozó kompetenciánk is befolyásolhatja egymást (ehhez l. Fischer 2007: 13, 18, 41). Mindenesetre a ránk maradt dokumentumokban szereplő megnyilatkozások értelmezésekor a feltételezéseink szerint a korabeli befogadó által megkonstruált értelmezéssel a lehető legnagyobb mértékben egyező interpretáció megtalálását tűzzük ki célul. Ehhez az értelmezéshez azonban nem lehetséges ugyanazon az úton eljutnunk, mint a korabeli befogadó tette, hanem sok esetben a nyelvi megértésben tudattalanul zajló folyamatok tudatosítására van szükség. Ennek következtében az értelmezés kontextusa is eltérő lesz. E különbségeket jól megvilágíthatjuk Meibauer (2012) rendszerét alapul véve.

A kontextus fogalmát vizsgáló tanulmányában – összhangban az előző, 2. pontban már jól körüljárt értelmezéssel – Meibauer (2012: 11) megállapítja, hogy kontextus alatt általánosságban mindazon aspektusokat érthetjük, amelyek hozzájárulnak (relevánsak) egy adott (beszélt vagy írott) szövegrész megértéséhez. Ezeket a szerző négy nagy csoportba sorolva beszél a szövegrész viszonyáról egyrészt a szituációhoz, amelyben létrejött vagy amelyben értelmezzük (*extratextuális*

kontextus), másrészt a környező szövegrészekhez (*intratextuális kontextus*), harmadrészt a szöveg egészéhez (*infratextuális kontextus*), negyedrészt egyéb szövegekhez (*intertextuális kontextus*).¹ Meibauer e négy csoportot egy adott megnyilatkozás értelmezése szempontjából vizsgálja. Vegyük észre azonban, hogy mindezek kicsit másképp, a történeti kutatás folyamatában is szerepet játszhatnak. A történeti kutatásban e négy csoportba tartozó tényezők azonban másképpen jelennek meg, mint a közvetlen interakcióbeli megértésben, mindamelllett, hogy a korabeli szándékolt jelentés feltárásának módszertani nehézségei miatt a történeti kutatásban e kontextusok egyes elemei kiemeltebb jelentőségre tehetnek szert.

Történeti szempontból az *intratextuális kontextus*, azaz a szöveg környező szövegrészekhez való viszonyának feltárása tűnik a legkönnyebben kivitelezhetőnek, bár a pótkompetencia használata okozta nehézségek már itt is jelentkeznek. Az *extratextuális kontextus* feltárása a kutató ismereteit követeli meg a vizsgált korszak társadalmi-kulturális jellegzetességeiről, valamint a szöveg létrehozójá/létrehozóinak és címzettjé/címzettjeinek szociális jellemzőiről, egymáshoz való viszonyáról stb. Az *infratextuális kontextus*hoz sorolhatnánk a magáról a szövegről, keletkezésének körülményeiről való ismereteinket, az *intertextuális kontextus*hoz pedig további esetleges fennmaradt kéziratok, fordítások figyelembevételét, illetve olyan egyéb szövegeket, amelyek akár más korból származnak vagy más nyelven íródtak, de relevánsak lehetnek az adott kutatásban. Szemben a mindennapi nyelvhasználatban való megnyilatkozásértelmezéssel, amely sok tekintetben automatikusan zajlik, a történeti kutatásban mindezen tényezők feltárása igen alapos, tudatos kutatómunkát követel, és nem is mindig lehetséges kimerítően.

Amint azt később részletesebben is látni fogjuk, amelllett, hogy egy történeti szöveg részét képező megnyilatkozás értelmezésekor e tényezők számbavétele gyakran tudatosabb kell, hogy legyen, olyan tényezők is szerepelhetnek közöttük, amelyeket a korabeli értelmező feltehetően nem használt vagy semmiképpen nem is használhatott a megnyilatkozás értelmezéséhez (pl. a diskurzus megnyilatkozást követő része, későbbi, máshonnan származó vagy más nyelven íródott szövegekbeni előfordulások, a kutatás elméleti keretéből eredő megfontolások stb.). Következésképpen, az értelmezés kontextusa nem egyezik meg a korabeli és a mai befogadó esetében.

Az általános pragmatika kontextusfogalmáról írva a kontextus megelőző diskurzusbeli, fizikai, szociális és kognitív összetevőit különítettük el. Összefoglalóan, a történeti kutatásra nézve is elmondhatjuk, hogy a *kontextus* terminus e területen sem csak szöveggörnyezetre utal. Bár a fizikai kontextus teljes rekonstruálására nincs lehetőség a történeti nyelvészetben, rendelkezhetünk azonban a történeti szöveg keletkezésének körülményeire vagy a kontextusban szereplő fogalmakra vonatkozó enciklopédikus információkkal, ismeretekkel az adott kor szociális viszonyairól. A kognitív kontextust is figyelembe tudjuk venni a vizsgált szövegrészben szereplő fogalmakhoz kapcsolódó enciklopédikus információk bevonásával, valamint akkor is, ha az adott szöveggörnyezetből vagy a vizsgált nyelvi egység későbbi történetéből egyértelműen kikövetkeztethető valamely pragmatikai következtetés

¹ Meibauer (2012: 11) zárójelben megadja még az intratextuális kontextus esetében a kontextus (*co-text*), az extratextuális kontextus esetében pedig a situációs kontextus (*situational context*) terminusokat is.

jelenléte (vö. Traugott–Dasher 2004: 44). Tehát az általános pragmatikai részben felsorolt összes kontextuális tényező, a fizikai, a szociális és a kognitív tényezők is szerepet játszanak, még akkor is, ha egyrészt ezeknek teljes körű feltárására nincs is mindig lehetőség, másrészt, egyes információk nem érhetőek el automatikusan, hanem tudatos feltárást, egyéb szövegek és más források bevonásával járó alapos kutatómunkát tesznek szükségessé.

A következő pontban tekintsük a kontextus szerepét a történeti pragmatika egy részterületén, a jelentésváltozás vizsgálatában!

3.2. A kontextus jelentősége a jelentésváltozás vizsgálatában²

A kontextusok szerepéről beszélve a nyelvi változásban érdemes két dolgot világosan elkülönítenünk. A megnyilatkozásjelentés létrehozásában mind a kódolt jelentés, mind a kontextuális információk szerepet játszanak. Ennek megfelelően beszélhetünk arról a kontextusról, amely a nyelvi interakcióban részt vevők számára elérhető a megnyilatkozás pillanatában, és segíti őket a jelentéstulajdonításban. Az, hogy a kontextus soha nem azonosítható kimerítően, mivel a mindennapi nyelvhasználatban bizonyos mértékű homályosság, kétértelműség jelen lehet, előmozdíthatja a jelentés megváltozását: a nyelvi egységek jelentése a nyelvhasználatban változik. A történeti kutatásban további nehézséget jelent, hogy a kutató számára századok távlatából a kontextus még kevésbé rekonstruálható.

Másrészt, beszélhetünk a kontextusról mint a történeti pragmatikai metodológia egyik kulcsfogalmáról. A kontextusok vizsgálata a kutató segítségére lehet a jelentésváltozás feltárásában, hiszen a vizsgált nyelvi elem előfordulása vagy elő nem fordulása bizonyos kontextusokban adatokat szolgáltat a grammatikalizációs jelentésváltozás előrehaladásáról. A kontextustípusok megoszlásának különbsége az egymást követő nyelvállapotokban tükrözheti a jelentésváltozás menetét, sőt bizonyos kontextustípusokban megtalálható történeti előfordulások egy korábbi jelentésváltozás bekövetkeztéről tehetnek tanúbizonyosságot. Írásomban a kontextust elsősorban az első értelemben, azaz mint a jelentésváltozás előmozdítóját vizsgálom meg.

Abban a folyamatban, amelynek során egy adott nyelvi elem jelentésének a változását történeti pragmatikai megközelítésben tárjuk fel valamely nyelvben, a kontextusok vizsgálata a következőképpen játszhat szerepet.

1. Kontextustípusok azonosítása egy adott nyelvállapotban: meg kell állapítanunk, hogy a vizsgált nyelvi elem milyen jelentésárnyalatokat közvetíthet. Ehhez számos történeti előfordulás figyelembevételére és mélyreható kontextuális elemzésre van szükség.

2. A kontextustípusok jellemzése a jelentésváltozás dinamikája szempontjából: meg kell néznünk, milyen tulajdonságok jellemzik azon kontextusokat, amelyekben kétértelműség fedezhető fel, hiszen ezek azok, amelyek teret engednek az új interpretációnak. A vonatkozó szakirodalomban a szemantikai szerkezetben fellépő változások leírása általában szorosan kapcsolódik a kontextusok leírásához, amelyben a grammatikalizálódó nyelvi egység megjelenik (vö. Heine (2002) váltó

² A kontextus természetesen a történeti pragmatika más területein is kiemelt jelentőséggel bír. Bár e különböző kutatási területek kontextusfogalmainak összevetése igen hasznos lenne, egy ilyen nagy horderejű elemzés túlmutat jelen tanulmány keretein.

kontextusát (*switch context*), amelyet ő a „kontextus és a konceptualizáció interakciójának” tart (l. később, a 4.1.-ben).

3. Végül meg kell vizsgálnunk az így feltárt kontextustípusok megoszlásának arányait egymást követő nyelvéllapokban: ez az újítás elterjedésének és a szemantikai szerkezetben bekövetkezett változásoknak a feltárásához szükséges.

Az általános elméleti megfontolások után a továbbiakban rátérek annak vizsgálatára, hogy a *kontextus* kifejezés használata a történeti pragmatikai szakirodalomban, a konkrét kutatások bemutatása során lefedi-e a fentebb bemutatott értelmezést. Másképp fogalmazva: mit érthetünk a *kontextus* kifejezés alatt a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában?

3.3. A *kontextus* kifejezés használata a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában

A jelentésváltozás folyamatának jellemzése során a történeti pragmatika, azon belül a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában a *kontextus* kifejezés igen gyakran felbukkan. Tekintsünk néhány példát! A grammatikalizációról szóló alapművében Hopper és Traugott (1993: 68) úgy fogalmaz, hogy „a jelentésváltozások kezdetben pragmatikai és asszociatív természetűek, és a beszéd folyamat kontextusában merülnek fel”.³ Ugyanebben a könyvben az angol *be going to* szerkezet grammatikalizációjáról szóló részben is megjelenik a *kontextus* kifejezés: „a jövőre irányuló szándék kiemelkedő a *be going to* grammatikalizációja szempontjából releváns kontextusokban”⁴ (Hopper–Traugott 1993: 92–93). E megfogalmazásokból úgy tűnik, hogy *kontextus* alatt az értelmezés kontextusát kell értenünk. Az alábbi idézetek szintén ezt az értelmezést támasztják alá: a kontextus „kulcs tényező az új grammatikai jelentések alakításában” (Heine 2002: 87), vagy, a grammatikalizációs folyamat előmozdítása „egy sajátos kontextustípus, a *kritikus kontextus* megjelenéséhez köthető” (Diewald 2002: 103), végül, „a grammatikalizációs folyamat kezdete, amely a kritikus kontextusban zajlik” (Diewald 2002: 109). Úgy tűnik tehát, hogy a jelentés a nyelvi megértés jellegzetességeinek köszönhetően változik a konkrét nyelvhasználatban, az értelmezés kontextusában. Hogy a kontextus kifejezés az érintett szakirodalomban ne erre utalna, arra nézve nincs explicit utalás.

Első megközelítésben tehát értsük a kontextus kifejezést úgy, hogy az az értelmezés kontextusára utal, és vizsgáljuk meg a kontextus grammatikalizációs jelentésváltozásban betöltött szerepét!

4. Kontextusok a grammatikalizációs jelentésváltozásban

Annak az általánosan elfogadott feltételezésnek megfelelően, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás kezdetei konkrét, jól körülhatárolható kontextusokhoz

³ „the meaning changes are initially pragmatic and associative, arising in the context of the flow of speech”

⁴ „intention regarding the future is salient in the contexts relevant to the grammaticalization of *be going to*”

köthetőek, a történeti pragmatikai módszertan központi kérdése a kontextus elemzése. A vonatkozó szakirodalomban a szemantikai szerkezetben fellépő változások leírása általában szorosan kapcsolódik a kontextusok leírásához, amelyben a grammatikalizálódó nyelvi egység megjelenik (vö. Diewald 2002; Heine 2002; Bybee 2005: 607; Fischer 2004). Amint a 3.3. pontban bemutatott idézetekből is jól látszik, a grammatikalizáció pragmatikai megközelítésű vizsgálatában a folyamatokhoz köthető jelentésváltozást a nyelvhasználat jellegzetességeihez kötik, és egyes szakaszait különféle kontextustípusokkal hozzák összefüggésbe. A kontextus Heine (2002: 87) szerint egyenesen „kulcstényező az új grammatikai jelentések alakításában.”⁵ Heine (2002) és Diewald (2002) azoknak a kontextusoknak a jellegzetességeit vizsgálja, amelyekben a jelentésváltozás egyes állomásai tetten érhetőek. A továbbiakban e két szerző kontextustipológiáját tekintem át.

4.1. Heine (2002) kontextustipológiája

Heine (2002) a grammatikalizáció forгатókönyvéről írva három kontextus közt tesz különbséget. Elemzésében a jelentésváltozás első szakasza a hídkontextus⁶ (*bridging context*) állomása, amely egy következtetési mechanizmust indít be, így egy új, valószínűbb interpretáció válik lehetővé, amely eltér a régi, lexikai jelentéstől. Ez az új jelentés azonban még törölhető, azaz ebben a kontextusban még a régi jelentés is tulajdonítható. Egy adott nyelvi formához több hídkontextus is kapcsolható. A következő szakaszt a váltókontextus (*switch context*) megjelenése jellemzi. A váltókontextus összeférhetetlen a forrásjelentés⁷ egyes kiugró jellegzetességeivel, így ebben a kontextusban az egyetlen lehetséges interpretáció az új értelmezés marad, amely azonban még kontextusfüggő. A váltókontextus így egyfajta „szűrőként” működik, amely kiszűri a forrásjelentést. A harmadik lépés a konvencionizáció (*conventionalization context*), amikor az új jelentésnek már nincs szüksége a kontextus támogatására, sőt „a konvencionizációs kontextus ellentmondhat a forrásszemantikának, vagy megsértheti azt”⁸ (Heine 2002: 85). Ezen az állomáson a grammatikalizálódó egység már újabb kontextusokban is használhatóvá válik a hídkontextusokon túl. Heine a kontextusok szempontjából vizsgálja meg az implikatúrák konvencionizációjának folyamatát, és azt igyekszik feltárni, hogy milyen kontextustípusok hozhatóak kapcsolatba a folyamat egyes szakaszaival. A törölhetőség megmutatja, hogy a jelentés kontextusfüggő-e még, vagy már kontextusfüggetlen. Heine elsősorban a váltókontextusra fókuszál, hiszen úgy tartja, hogy ez a felelős a grammatikalizációban bekövetkező jelentésváltozásért.⁹ Ebben a szakaszban az új grammatikai jelentés kialakulása a kontextus és a konceptualizáció interakciójának tudható be. Ahogy említettem, Heine úgy tekint

⁵ „the crucial factor in shaping new grammatical meanings”

⁶ A terminus nem Heine sajátja, Evans–Wilkins (1998: 5)-re hivatkozik.

⁷ A *forrásjelentés* kifejezést Heine (2002: 84) ’eredeti jelentés’ értelemben használja. Modelljéről írva tanulmányomban az ő terminológiáját követem.

⁸ „Conventionalization contexts can contradict or violate the source semantics.”

⁹ Bár Heine a váltókontextust tartja a legfontosabb állomásnak („switch context stage, which can be held responsible for this process” (Heine 2002: 83)), természetesen modelljében a jelentésváltozás folyamatának az általa megnevezett többi szakasz is részét képezi, és ezek élesen nem is határolhatóak el egymástól.

a váltókontextusra, mint egy szűrőre, amely kiszűri a forrásjelentést (Heine 2002: 86). Heine ezen megállapításában azonban némi ellentmondás fedezhető fel: hogyan lehet felelős a váltókontextus a jelentésváltozásért, ha abban az egyetlen lehetséges interpretáció az új értelmezés, hiszen a kontextus összeférhetetlen a forrásjelentés valamely kiugró jellegzetességével? Valószínűsíthető, hogy ha egy nyelvi egység a forrásszemantikának ellentmondó kontextusban képes megjelenni, az már lezajlott jelentésváltozásra utal. Ezért pedig inkább a következtetési mechanizmust beindító hídkontextust lehet „felelőssé tenni”. Így a grammatikalizációs jelentésváltozás leírásában inkább a hídkontextus tulajdonságait érdemes feltárni, míg a váltókontextus már evidenciaként szolgálhat az új jelentés meglétére, és így a jelentésváltozás datálásában lehet nagy hasznunkra.

4.2. Diewald (2002) kontextustipológiája

Diewald (2002) szintén a grammatikalizáció kontextusaival foglalkozik, de az ő modellje sokkal inkább épít a morfológiai és strukturális jellegzetességekre, mint Heine (2002) elképzelése. A szemantikai és a strukturális alapú megközelítést ötvözve szintén három kontextustípust feltételez, amelyek a grammatikalizációs jelentésváltozás három egymást követő szakaszához köthetők. Első lépésként a nyelvhasználók egy lexikai egységet olyan kontextusokban kezdenek használni, ahol az korábban nem jelent meg. Ebben az ún. nem tipikus kontextusban (*untypical context*) az új jelentés társalgási implikaturaként¹⁰ jelenik meg. A kontextus elnevezése arra utal, hogy az nem tipikus egyik jelentésre nézve sem, azaz ez a fajta kontextus nem ad támpontot arra nézve, hogy a kérdéses szerkezetet hogyan értelmezzük, egyik lehetséges prototipikus olvasatot sem támogatja egyértelműen. Egy nyelvállapotban egyidejűleg több nem tipikus kontextus is jelen van. A második típust, a kritikus kontextust (*critical context*) szemantikai és strukturális többértelműség¹¹ jellemzi, ahol az új jelentés csupán egy a számos lehetséges interpretáció közül. A kritikus kontextus következtetési folyamatokat indít be, hiszen „nincs lehetőség a szerkezet rutinszerű feldolgozására”¹² (Diewald 2002: 112), azaz társalgási implikaturára van szükség ahhoz, hogy a megnyilatkozásnak adekvát jelentést tulajdoníthassunk. A nem tipikus és a kritikus kontextus között lényegében az a különbség, hogy a nem tipikus kontextusok esetében az új strukturális és szemantikai lehetőségek több kontextus között oszlanak meg egymástól függetlenül, míg a kritikus kontextusban mindezek együttesen vannak jelen. A kritikus kontextus megjelenése a teljes nyelvi rendszer változásával összefüggésben áll, és a

¹⁰ Diewald (2002) kontextustipológiájának bemutatásakor a társalgási implikatura terminust alkalmazva az ő szóhasználatát követem, és nem foglalkozok állást az illetően, hogy a kérdéses tartalmak köthetőek-e a beszélő szándékához.

¹¹ Diewald (2002) azért beszél többértelműségről, és nem csupán kétértelműségről, mert ez utóbbit a nem tipikus kontextushoz köti. Diewald (2002) szerint egy nyelvállapotban egyidejűleg több nem tipikus kontextus van jelen, és az ezekben megjelenő új strukturális és szemantikai lehetőségek a kritikus kontextusban mintegy összegződnek. Felmerül a kérdés, hogy vajon minden grammatikalizációs folyamatban szükségképpen több nem tipikus kontextus fedezhető-e fel? Amennyiben ugyanis csak egy lenne, a nem tipikus és kritikus kontextusok elkülönítése nem lenne indokolt. Ez azonban csupán elméleti megfontolás, amely csak több konkrét esettanulmány alapján lenne vizsgálható.

¹² „there is no way to process this structure in a routinized way”

későbbiekben eltűnik. Harmadik lépésben az új jelentés különálló jelentésként válik el az ún. izoláló kontextusokban (*isolating contexts*), amelyek mindegyike egy-egy olvasatot tesz lehetővé, míg a többi, az adott nyelvallapotban elérhető olvasatot kizárja. Az izoláló kontextusok jelenléte ilyen módon lehetővé teszi, hogy a különböző jelentéseket egymástól függetlenül érzékeljék a nyelvhasználók. Tehát az adott nyelvallapotban elérhető minden egyes értelmezésnek van izoláló kontextusa, ami mutatja, hogy az új jelentés szemantikaivá válása már lezártnak tekinthető.

A fentebb bemutatott két tipológiáról elmondható, hogy a szerzők nem definiálják, pontosan mit értenek a *kontextus* kifejezés alatt. A terminus használata a leírásban azonban azt tükrözi, hogy nem az értelmezés kontextusáról van szó, a szerzők csupán az éppen vizsgált jelentésváltozás szempontjából releváns vonásokra koncentrálnak. Heine esetében ezek elsősorban szemantikai sajátosságok, míg Diewald felfogásában emellett strukturális sajátosságok, sőt, a teljes paradigma változásai is relevánsak az adott kontextus meghatározása szempontjából. Jól látható, hogy már e rövid összefoglaló alapján felmerül a gyanú, hogy az e kontextustipológiákban megjelenő kontextusfogalom nem esik teljesen egybe az értelmezés kontextusával, azaz a közvetlen interakcióban, a megnyilatkozás feldolgozásakor figyelembe vett kontextussal. Az egyes típusok megállapításához ugyanis nem mindig szükséges a megnyilatkozás teljes interpretációjához eljutnunk: elegendő az éppen vizsgált nyelvi változás szempontjából releváns vonásokat figyelembe vennünk. A kontextus típusára utalhatnak többek között a főnévi igenév vagy az alany szemantikai tulajdonságai, vagy egyes grammatikai jellegzetességek.

A Heine (2002) és Diewald (2002) tipológiájában szereplő összes kontextustípus szemügyre vételétől jelen cikkben terjedelmi okok miatt el kell tekintenem.¹³ Ezért kiemelek egyet közülük, és azon fogom alaposabban megvizsgálni, hogy milyen kontextuális tényezőket foglal magában a grammatikalizációs jelentésváltozás kontextusfogalma, ez megfelel-e az értelmezés kontextusának, és ha nem, miben tér el tőle. Legyen ez Diewald (2002) kritikus kontextusa, amelyet a szerző saját példáján keresztül mutat be a következő pontban.

4.3. A kritikus kontextus (Diewald 2002)

A kritikus kontextust többszörös strukturális és szemantikai többértelműség jellemzi. Ez a kontextustípus következtetési folyamatokat indít be, hiszen benne az új jelentés csupán egy a számos lehetséges interpretáció közül. Diewald német modálisok grammatikalizációját vizsgálja a fentebb (a 4.2. pontban) bemutatott három kontextustípussal jellemezve. Megállapítja, hogy e jelentésváltozási folyamatban a kritikus kontextus 1200 körül, egy rövid nyelvtörténeti szakaszban van jelen és számos értelmezési lehetőséget enged meg, amelyek közül kiemelkedik a később grammatikalizálódó deiktikus jelentés. A német modálisok grammatikalizációjának kritikus kontextusa általánosítva a következő:

- (1) dentális szuffixummal rendelkező modális + (névszói tárgy) + *haben/hân/sîn* + a participium II. (múlt idejű) alakja.

¹³ Ahhoz a kérdéshez, hogy a két szerző által feltételezett kontextustípusok vajon milyen mértékben feleltethetők meg egymásnak, l. Nagy C. (2013).

A *können*, eredetileg képességre utaló jelentéssel bíró ige modális jelentésének kialakulását vizsgálva a (2) alatt látható történeti előfordulást mutatja be Diewald (2002: 110–111) a kritikus kontextus példájaként. Ezen előfordulás a vizsgált nyelvállapotban háromféleképpen, a (2a–c) alatt bemutatott interpretációknak megfelelően értelmezhető (Diewald 2002: 110–111).

- (2) der kunde se baz gelobet hân
- Der hätte sie besser loben können. (kötőmód, múlt)
'Jobban meg tudta volna dicsérni.'
 - Der konnte sie besser als Gelobte haben. (a participium II. alakja mint predikatív melléknév)
'Képes volt rá, hogy jobban megdicsértnek tekintse.'
 - Der könnte sie besser gelobt haben. (deiktikus olvasat)
'Talán jobban megdicsérte.'

A vizsgált szerkezetet strukturális és morfológiai kétértelműség jellemzi, hiszen a *haben/hân/sîn* ige és a participium által alkotott igei összetételben (a fentebbi (2) példában a *gelobet hân* igei összetételben) mindkét elem értelmezhető főigeként. Másrészt a dentális szuffixumot tartalmazó modális igék (esetünkben a *kunde* forma) a vizsgált nyelvállapotban a temporális és modális értékek szinkretizmusát mutatják, ráadásul esetünkben az adott nyelvállapotban egybeesik a kijelentő és a kötőmódú alak múlt időben (szemben a mai, a kettőt morfológiailag már megkülönböztető nyelvállappal). Mindezeknek köszönhetően a szerkezet számos értelmezési lehetőségre ad módot, amelyek közül kiemelkedik a kötelezően tág hatókörű, deiktikus interpretáció. Ez az elemzett példa esetében a 'Talán jobban megdicsérte' értelmezés. Ezt a jelentést a (2) előfordulás esetében Diewald a default értelmezésnek tartja, mert az a szerkezet többféle grammatikai elemzéséből kiindulva is elérhető. Diewald (2002: 112–113) két lehetséges olvasat alapján, társalgási implikátúra útján vezeti le ugyanazt az értelmezést. A két levezetés kiindulópontjában, azaz a morfológiai alak értelmezésében eltér ugyan, de ugyanarra az eredményre vezet.

A *kunde* alakot kötőmódként, de időbeli utalás nélkül értelmezve a következő jelentés adódik: '?A megnyilatkozás pillanatában az alany képes lenne arra, hogy a múltban jobban megdicsérje.'

A *kunde* alakot kijelentő módú, múlt idejű alakként elemezve a következő jelentés adódik: '?A múlt egy adott pontján az alany képes volt arra, hogy végrehajtsion egy cselekvést, amely abban állt, hogy jobban megdicsérje őt.'

Diewald szerint mindkét esetben igaz, hogy a befogadó számára az értelmezés nem tűnik relevánsnak, megfelelőnek, és ez következtetési folyamatot indít el. Diewald (2002: 112–113) alapján a következtetés folyamatának első lépéseit az első értelmezésből kiindulva (3) alatt adom meg.

- (3) '?A megnyilatkozás pillanatában az alany képes lenne arra, hogy a múltban jobban megdicsérje.'
- Értelmetlen azt állítani, hogy az alany képes lenne egy, a múltban lezajlott cselekvés véghezvitelére.
 - A beszélő nem akarhatja azt közölni, hogy az alany képes a cselekvés véghezvitelére (a modális nem lehet szűk hatókörű).

Diewald (2002: 112–113) szerint a második értelmezésből kiindulva a befogadó így következtet:

- (4) ?'A múlt egy adott pontján, az alany képes volt arra, hogy végrehajtsa egy cselekvést, amely abban állt, hogy jobban megdicsérje őt.'
- Az az állítás, hogy az alany képes volt a főnévi igenévben megnevezett cselekvést véghezvinni, nem túl informatív. Miért akarna a beszélő ilyesmit mondani nekem?

A következtetés a továbbiakban mindkét esetben hasonlóképpen, az (5) alatt látható módon folytatódik, és közös eredményre vezet.

- (5)
- Azt mondani van értelme, hogy lehetséges, hogy az alany a kérdéses cselekvést a múltban végrehajtotta.
 - Én, a hallgató feltételezem, hogy a beszélő azt akarja kifejezni, hogy lehetségesnek tartja, hogy az alany végrehajtotta a cselekvést.
 - Mindebből arra következtetek, hogy a beszélő így érti e megnyilatkozást: 'Talán jobban megdicsérte.'

A két, csupán kiindulópontjában, azaz a morfológiai alak értelmezésében eltérő következtetési folyamat szemantikai egyértelműsítéshez, egy plauzibilis értelmezés megtalálásához vezet, ugyanakkor szintaktikai újraelemzéshez is. Ennek következtében a *kunde* ige elveszíti régi, lexikai ('képesnek lenni / tudni, hogyan') jelentését, új jelentése a 'lehetőség' ('*unspecified possibility*') lesz.

Mindezek alapján tehát mi is a kritikus kontextus valójában, milyen kontextuális tényezők összességéként jellemezhető? A következő pontban erre a kérdésre keresem a választ, megvizsgálva az elemzésből levonható tanulságokat.

4.4. A kritikus kontextus mibenléte és az elemzésből levonható konklúziók

Az előző pontban bemutatott kritikus kontextus fogalmának elemzése alapján vizsgáljuk meg, hogyan viszonyul a történeti pragmatika kontextusfogalma az általános pragmatika kontextusfogalmához, ami alatt az értelmezés kontextusát értettük (l. 2. pontban).

Amint a 4.3. pontban láthattuk, Diewald (2002) német modális igéket vizsgálva egy többértelmű szerkezet interpretációját elemzi, amely a szerző szerint a tágabb nyelvi kontextust figyelmen kívül hagyva legalább háromféleképpen értelmezhető. Honnan tudja Diewald, hogy ezek az olvasatok valóban elérhetőek voltak a vizsgált nyelvállapotban? Úgy érvel, hogy „ezt abból következtethetjük ki, hogy vannak a középelnémetben olyan kritikus kontextusok, ahol a kontextusbeli egyértelműsítésnek köszönhetően a három interpretációból csupán egy lehetséges, míg a másik kettő kizárható”¹⁴ (Diewald 2002: 110). Diewald úgy tartja, hogy ha vannak egyértelműsítő kontextusok több olvasatra nézve, akkor joggal feltételezhetjük, hogy az adott szerkezet többértelmű, méghozzá ezekkel a lehetséges olvasatokkal

¹⁴ „this can be concluded from the fact that there are instances of the critical context in Middle High German where, due to contextual disambiguation, only one of the three alternative interpretations is possible, while the other two are excluded”

rendelkezik. Ami viszont az egyes konkrét előfordulások esetén egyértelműsíti a szerkezetet, az egy további információt tartalmazó tágabb kontextus. Ez lényegében azt jelenti, hogy a kritikus kontextus egy olyan kontextus, amely nem vezet el a teljes interpretációhoz, hiszen ahhoz a tágabb kontextus figyelembevétele szükséges. Levonhatjuk tehát először is a következőt:

(6) A kritikus kontextus szűkebb az értelmezés kontextusánál.

A fenti elgondolás megmutatja, hogy az egyes konkrét kontextusokban a (szándékolt) jelentés megállapításához szükség van a tágabb kontextusra, és azt mind a korabeli hallgató, mind a jelenkori kutató figyelembe is veszi az értelmezés során. Az ennél szűkebb kritikus kontextus azonban pusztán elméleti fogalom, amely nem a jelentéstulajdonításban játszik szerepet, hanem csupán a jelentésváltozás folyamatának leírásában. A megnyilatkozások interpretációjában szerepet játszó kontextusnak nem minden vonása releváns a jelentésváltozás szempontjából. A kontextus történeti kutatásban releváns vonásainak elsősorban azokat tekinthetjük, amelyek kapcsolatba hozhatóak a forrásjelentés háttérbe szorulását, és az új jelentés „felbukkanását” előmozdító pragmatikai következtetési mechanizmusokkal. A történeti pragmatika kontextusfogalmának e módszertani jellege a *kontextus* kifejezés használatából nem derül ki egyértelműen.

A következő probléma a kontextustípusok feltárásának folyamatához kapcsolódik. Ahhoz, hogy a következő kijelentést tudjuk tenni: „ebben a jelentésváltozási folyamatban ez vagy ez a kritikus kontextus”, ismernünk kell a jelentést az adott kritikus kontextus számos konkrét előfordulásában. Ehhez azonban az egyes esetekben a tágabb kontextus figyelembevételére van szükség. Különbséget kell tehát tennünk egyrészt maga a kritikus kontextus fogalma, és abban a folyamatban szerepet játszó kontextus között, amely során feltárjuk a kritikus kontextust, és ez a megkülönböztetés a többi kontextustípusra is érvényes. Általánosítva így fogalmazhatunk: különbséget kell tennünk egyrészt a kontextustípusok fogalma, és abban a folyamatban szerepet játszó kontextus között, amely során feltárjuk a kontextustípusokat. Másrészt a történeti kutatásban nem lehetséges, hogy a megnyilatkozás értelmezéséhez ugyanazon az úton jussunk el, mint a korabeli befogadó: a kutató gyakran több kontextuális tényezőt vesz figyelembe, és másképp (tudatos(a)bb(a)n) teszi ezt. Összefoglalva, annak megállapításához, hogy egy adott esetben kritikus kontextussal van dolgunk, amelyben többértelműség van jelen, számos kontextus együttes számbavétele szükséges, amelyekben a vizsgált szerkezet az adott nyelvállapotban megjelenhet. A mai befogadó, a kutató értelmezése tehát egy a teljes nyelvállapot perspektívájából vett interpretáció. Mindezekből ered a második fontos megállapítás:

(7) Bár ugyanahhoz az értelmezéshez szeretnénk eljutni, az értelmezés kontextusa eltér a korabeli befogadó és a későbbi befogadó esetében. A mai befogadó értelmezési kontextusa tartalmazhat olyan információkat, amelyeket a korabeli befogadó nem, és fordítva.

Ide kapcsolódik a default (vagy preferált) olvasat megállapításának kérdése is. Default interpretációnak azt az olvasatot nevezzük, amit normális körülmények

esetén automatikusan tulajdonítunk (vö. Levinson 2000: 11). Ennek meghatározására Diewald pragmatikai következtetési láncokat igyekszik feltárni, amelyek egy adott olvasathoz vezetnek. Preferált olvasatnak azt tartja, amelyik több, különböző kiindulóponttal rendelkező következtetési láncon át is elérhető. Diewald módszere rávilágít, hogy nem elég egy kontextus figyelembevétele, hanem számos kontextus együttes számbavétele szükséges, amelyekben a vizsgált szerkezet az adott nyelvállapotban megjelenhet.

A következő dolog, amelyet számításba kell vennünk, az, hogy a kontextustípusok feltárásához ismernünk kell a jelentést a kontextustípusok sok-sok konkrét előfordulásában. A jelentésváltozás vizsgálatakor tehát képesnek kell lennünk arra, hogy előzetesen jelentést tulajdonítsunk a történeti előfordulásoknak, és hogy megállapítsuk, milyen kontextussal is van dolgunk. Így például Heine (2002: 85) kijelenti, hogy a váltókontextus inkompatibilis a forrásjelentés egyes kiugró vonásaival, míg a konvencionalizációs kontextus ellentmond a forrásszemantikának, vagy megsérti azt. Ahhoz azonban, hogy felfedjük ezeket az inkompatibilitásokat és kontradikciókat, tudnunk kell, mit jelent a kérdéses lexikai egység az egyes kontextusokban. Így tehát elmondható, hogy a jelentésváltozás kutatásában előfeltétel a kutató nyelvész ismerete a történeti kontextusban megjelenő lexikai egység jelentéséről. Ez a fajta szubjektivitás sajnos nem zárható ki a történeti kutatásban (és természetesen a szinkrón kutatásban sem). Meg kell vizsgálnunk, hogy (a) vajon az új értelmezés lehetséges-e vagy sem, (b) vajon ez-e az egyetlen olvasat, vagy csupán egy a lehetséges értelmezések közül, és (c) vajon az új jelentés kontextusfüggő-e, azaz társalgási implikaturaként merül-e fel, vagy már kontextusfüggetlen. Ahhoz, hogy a jelentéstulajdonításban minimalizálni tudjuk a szubjektivitást, potenciális formai fogódzókat kell keresnünk, amelyekre elemzésünket alapozhatjuk. Mindenesetre, ismételjük meg: a kontextustípusok feltárásához ismernünk kell a jelentést a kontextustípusok sok-sok konkrét előfordulásában. Ehhez az egyes, a felszínen megegyező esetekben gyakran a tágabb kontextus figyelembevételére van szükség. Megállapíthatjuk tehát:

- (8) A történeti kutatás kontextusfogalma előfeltételezi a jelentés ismeretét, és ezáltal az értelmezés kontextusának figyelembevételét is.

Végül említést kell még tennünk a megnyilatkozás értelmezőjének az esetleges többértelműséghez való viszonyulásáról, hiszen a jelentésváltozást előmozdító kontextusok központi vonása a (szemantikai és/vagy grammatikai) többértelműség. A korabeli interpretáló természetesen a legtöbb esetben egy releváns olvasatot keres. Ezzel szemben a mai kutató, amellett, hogy szintén keresi az egyes konkrét kontextusokban legvalószínűbb olvasatot, a többértelműség lehetőségét is keresi, amely előmozdíthatta a jelentésváltozást. Tehát a történeti kutatás kontextustípusai mint olyanok a korabeli befogadó számára nem léteznek, az egyes típusok más és más, különböző időben élő nyelvhasználó által használt kontextusok. Ezek a kontextustípusok a grammatikalizációs jelentésváltozás folyamatának leírásában játszanak szerepet, így a történeti pragmatika kontextusfogalma részben (de csak részben!) módszertani jellegű. A *kontextus* kifejezés használata a történeti pragmatikai szakirodalomban azonban nem tükrözi a fogalom módszertani jellegét. Mindezekből ered a negyedik lényeges konklúzió:

- (9) A grammatikalizációs jelentésváltozás kontextustípusai részben egybeesnek az értelmezés kontextusával, részben azonban pusztán elméleti fogalmak.

A fenti problémák nem jelentik azt, hogy vitatnunk kellene a történeti pragmatika egyik alaptételét, miszerint a jelentés a kontextusbeli nyelvhasználatban, az értelmezés kontextusában változik. Számításba kell azonban vennünk, hogy a folyamat leírásában használt *kontextus* kifejezés az értelmezési kontextusnak csupán egyes jellegzetességeit fedi le. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Diwald (2002) kritikuss kontextusának elemzése alapján legalább háromféle kontextus-fogalom között kell különbséget tennünk, amelyeket a szakirodalmi leírásban egyaránt a *kontextus* kifejezés jelöl.

(i) Az értelmezés kontextusa: azon kontextuális tényezők összessége, amelyeket a korabeli befogadó figyelembe vett a megnyilatkozás értelmezéséhez.

(ii) Az értelmezés kontextusa a kutatás folyamán: azon kontextuális tényezők összessége, amelyeket a későbbi korban élő kutató figyelembe vesz a megnyilatkozás – feltehetően a korabeli befogadó által is tulajdonított – értelmezéséhez.

(iii) Azon kontextuális tényezők összessége, amelyek a jelentésváltozás egy adott szakaszában relevánsak. Ez utóbbi egy részben módszertani jellegű elméleti konstrukció, amely nem feleltethető meg az értelmezés kontextusának.

A grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában a *kontextus* kifejezés alatt értett kontextus e három fogalom bármelyike lehet.

5. Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott elméleti megfontolások és a bemutatott példaelemzés tanulságai ahhoz a konklúzióhoz vezettek, hogy a *kontextus* kifejezés a történeti pragmatikai szakirodalmi leírásban nem mindig az értelmezés kontextusaként értendő. Egyrészt, a grammatikalizációs jelentésváltozás kontextusfogalmában csupán a folyamatot előmozdító kontextuális tényezők kapnak szerepet, így az az értelmezés kontextusánál szűkebb, részben módszertani jellegű fogalomnak tekinthető. Másrészt, a mai befogadó értelmezési kontextusa tágabb fogalom egy általános kontextusdefiníciónál, hiszen több kontextuális tényező szerepet játszik/játszhat benne, mint a mindennapi nyelvhasználat közvetlen interakcióiban a nyelvi értelmezés során. Harmadrészt, a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásának kontextusfogalma a nyelvi megértésben szerepet játszó kontextus és a módszertani értelemben vett kontextus vonásainak keveredését mutatja. A szakirodalmi leírásokban a *kontextus* kifejezés csakúgy utalhat a korabeli befogadó, mint a mai kutató értelmezési kontextusára, más esetekben pedig lehet pusztán a leírást segítő, elméleti konstrukcióra utaló kifejezés is. Hogy a három közül éppen melyikről van szó, minden esetben egyedi elbírálást tesz szükségessé.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány megírását munkahelyem, az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatta. Ezúton fejezem ki köszönetemet Németh T. Enikőnek a tanulmányban szereplő tartalmakról való értékes konzultációinkért, valamint Kertész

Andrásnak és Rákosi Csillának, akik folyamatosan segítenek metanyelvészeti gondolataimnak megfelelő irányt szabni. Végül, köszönet illeti jelen írás korábbi változatának két anonim lektorát, akik hasznos észrevételekkel segítették a tanulmány végső formájának kidolgozását.

Hivatkozások

- Bybee, Joan L. 2005. Mechanisms of change in grammaticization: The role of frequency. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics* Vol. 3. (Blackwell Handbooks in Linguistics). Oxford: Wiley-Blackwell. 602–623.
- Cummings, Louise (szerk.) 2010. *The Pragmatics Encyclopedia*. London, New York: Routledge.
- Dér Csilla Ilona 2004. Határok nélkül: a grammatikalizáció státusáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **101**:182–194.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 103–120.
- Dömötör Adrienne 2012. A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. *Magyar Nyelv* **108**/1:39–51.
- Evans, Nicholas – David Wilkins 1998. *The Knowing Ear: An Australian Test of Universal Claims about the Semantic Structure of Sensory Verbs and Their Extension Into the Domain of Cognition*. Köln: Institut für Sprachwissenschaft, Universität zu Köln.
- Finkbeiner, Rita – Jörg Meibauer – Petra B. Schumacher (szerk.) 2012. *What is a Context? Linguistic Approaches and Challenges*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Fischer, Olga 2004. What counts as evidence in historical linguistics? *Studies in Language* **28**/3:710–740.
- Fischer, Olga 2007. *Morphosyntactic Change: Functional and Formal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Fitzmaurice, Susan M. – Irma Taavitsainen 2007. Historical pragmatics: What it is and how to do it. In Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.) *Methods in Historical Pragmatics*. (Topics in English Linguistics 52). Berlin, Boston: De Gruyter. 11–36.
- Forgács Tamás 1993. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* **35**:17–23.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 83–102.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.

- Meibauer, Jörg 2012. What is a context? Theoretical and empirical evidence. In Rita Finkbeiner – Jörg Meibauer – Petra B. Schumacher (szerk.) *What is a Context?: Linguistic Approaches and Challenges*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 9–32.
- Nagy C. Katalin 2013. *A katalán „anar + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizációs jelentésváltozásának kezdeti szakaszáról történeti pragmatikai megközelítésben*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Németh T. Enikő előkészületben. *Interaction between grammar and pragmatics: the case of implicit subject and direct object arguments in Hungarian language use*. Kézirat.
- Németh T. Enikő 1994. Megnyilatkozás: típus–példány. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35:69–101.
- Németh T. Enikő 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. (Nyelvtudományi értekezések 142). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128/4:479–494.
- Traugott, Elizabeth Closs 1999. The role of pragmatics in semantic change. In Jef Verschueren (szerk.) *Pragmatics in 1998: Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference* Vol. 2. Antwerp: International Pragmatics Association. 93–102.
- Traugott, Elizabeth Closs – Richard B. Dasher 2004. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

A szerzőről

Nagy C. Katalin tudományos segédmunkatárs az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportban. Történeti pragmatikával foglalkozik, eddig elsősorban a katalán összetett múlt kialakulását vizsgálta történeti pragmatikai szempontból. Ezen kívül a történeti pragmatikai módszertan kérdései érdeklik, úgymint a történeti pragmatika adatai és módszerei, különös tekintettel a kontextus szerepére és értelmezéseire a történeti pragmatikában.

Elérhetősége: nagykati@hist.u-szeged.hu